

Dr Krzysztof Persak

Instytut Pamięci Narodowej

Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk

Rola archiwów w konsolidacji demokracji i rozrachunku z przeszłością (tezy)

- I. Wiedza o czasach dyktatury jest jednym z fundamentów budowy społeczeństwa demokratycznego.
 - Potrzeba zbadania i wyjaśnienia mechanizmów politycznych funkcjonowania dyktatury (system polityczny, mechanizmy podejmowania decyzji, system propagandy i jej oddziaływanie na społeczeństwo) – wiedza o tym daje podstawy do ustalenia zakresu odpowiedzialności politycznej ludzi dawnego reżimu.
 - Demokracja przynosi też rozczarowania – dlatego prawdziwy obraz czasów dyktatury, wiedza o życiu społeczeństwa w czasach dyktatury (i upowszechnianie tej wiedzy) stanowi antidotum na nostalgię za dawnymi czasami i są czynnikiem ułatwiającym delegitymizację starego reżimu.
 - Wiedza o zbrodniach dyktatury i funkcjonowaniu aparatu represji stanowi niezbędny warunek prawnokarnych rozliczeń z przeszłością.

- II. Archiwa jako ważne źródło wiedzy o przeszłości – dlatego tak ważne jest otwarcie archiwów z czasów dyktatury i ustanowienie demokratycznej kontroli nad nimi.
 - Dostęp do archiwów dla historyków, politologów, socjologów etc. (świat nauki).
 - Dostęp do archiwów dla dziennikarzy (opinia publiczna).
 - Dostęp dla obywateli zainteresowanych dokumentami, które ich osobiście dotyczą (społeczeństwo).

- III. W Polsce po 1989 r. fundamentalne znaczenie dla konstrukcji wiedzy o funkcjonowaniu dyktatury komunistycznej miało otwarcie dwóch kluczowych zbiorów dokumentów archiwalnych (co jednak nie nastąpiło równocześnie).
 1. Pierwszy korpus dokumentów to akta partii komunistycznej (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza – PZPR), która sprawowała monopolistyczne rządy w Polsce po II wojnie światowej (1944-1989).
 - Po upadku dyktatury komunistycznej i rozwiązaniu PZPR w 1990 r. akta partii komunistycznej zostały bardzo szybko przejęte przez Archiwa Państwowe (nie dopuszczono do ich przejęcia przez partię postkomunistyczną, powstałą na miejsce PZPR) i zaczęły być natychmiast udostępniane historykom i dziennikarzom.

- Wpływ otwarcia archiwów partii komunistycznej na rozwój polskiej historiografii dziejów najnowszych po 1989 r. przedstawiam w artykule pt. „Otwarcie archiwów i przełom w polskiej historiografii dziejów najnowszych”¹. Tu warto zasygnalizować dwa ważne zagadnienia, które mogły być opisane dzięki otwarciu archiwów PZPR:
 - system podejmowania decyzji w warunkach dyktatury komunistycznej, w tym wpływ kierownictwa PZPR na życie polityczne i społeczne kraju;
 - mechanizmy zależności politycznej Polski od ZSRR (specyfiką dyktatury komunistycznej w Polsce była dominacja sowiecka nad Polską).
 - Aparat PZPR funkcjonował równolegle do administracji państwowej i stanowił rzeczywisty ośrodek decyzji politycznych. Dlatego akta PZPR stanowiły tak ważne źródło do badań nad wszelkimi aspektami najnowszej historii Polski.
 - Przez całą dekadę lat 90. akta PZPR stanowiły główne źródło do budowy wiedzy o systemie dyktatury komunistycznej w Polsce.
2. W latach 90. brakowało natomiast dostępu do drugiego ważnego korpusu dokumentów z czasów dyktatury komunistycznej – tj. akt policji politycznej (Służba Bezpieczeństwa).
- W latach 90. akta SB zostały przejęte przez nowe służby specjalne i praktycznie nie były udostępniane badaczom; zdarzały się przypadki wykorzystywania w walce politycznej pochodzących z tych archiwów informacji kompromitujących niektóre osoby (zwłaszcza dotyczących ich domniemanej tajnej współpracy z komunistyczną Służbą Bezpieczeństwa), bez możliwości ich weryfikacji przez opinię publiczną.
 - W 2000 r. na mocy ustawy polskiego parlamentu powstała nowa instytucja – Instytut Pamięci Narodowej – której celem było przejęcie akt komunistycznych organów bezpieczeństwa i szerokie otwarcie tych archiwów.
 - Instytut Pamięci Narodowej ma jeszcze dodatkowe zadania, oprócz działalności archiwalnej: 1) prowadzenie badań naukowych nad najnowszą historią Polski i upowszechnianie wiedzy na ten temat; 2) ściganie zbrodni z czasów II wojny światowej i dyktatury komunistycznej (1939–1990); 3) lustracja osób pełniących funkcje publiczne pod względem ich ewentualnych związków z komunistycznymi organami bezpieczeństwa.
 - Podobne do IPN instytucje powstawały na przełomie XX i XXI wieku w innych postkomunistycznych krajach Europy Wschodniej (prekursorem był Instytut Gaucka powstały w Niemczech w 1990 r.).
 - W 2008 r. powstała Europejska Sieć Instytucji Archiwalnych Zajmujących się Aktami Tajnych Służb – jako płaszczyzna współpracy i wymiany doświadczeń analogicznych instytucji z Niemiec, Polski, Czech, Słowacji, Węgier, Rumunii i Bułgarii.
- IV. Udostępnianie akt policji politycznej z czasów dyktatury – postulaty idealne na podstawie doświadczeń Polski i innych krajów Europy Wschodniej.
1. Otwarcie archiwów aparatu bezpieczeństwa z czasów dyktatury powinno nastąpić możliwie szybko.
 2. Konieczne jest pełne przejęcie archiwów organów bezpieczeństwa z czasów dyktatury od tajnych służb (żadne dokumenty nie powinny pozostać w dyspozycji tajnych służb).

1 Artykuł dostępny w aneksie niniejszego zbioru

3. Instytucja przejmująca akta policji politycznej powinna mieć zagwarantowaną pełną niezależność od władz politycznych (rządu) i służb specjalnych.
4. Osoby kierujące tą instytucją powinny być niezależne (apolityczność, bezstronność, apartyjność) – i chcieć z tej niezależności korzystać.
5. Potrzebne jest zniesienie w maksymalnym stopniu klauzul tajności z dokumentów organów bezpieczeństwa z czasów dyktatury.
6. Konieczne jest maksymalne otwarcie archiwów organów bezpieczeństwa z czasów dyktatury – a zatem minimalizacja zakresu arbitralności decyzji dotyczących udostępniania dokumentów.

V. Polski model udostępniania dokumentów komunistycznej Służby Bezpieczeństwa

Kategoria użytkowników	Zakres dostępu do dokumentów
historycy i inni naukowcy	– mają pełny dostęp do dokumentów bez wyjątków i wyłączeń;
dziennikarze	– mają pełny dostęp do dokumentów bez wyjątków i wyłączeń;
ofiary (osoby represjonowane / inwigilowane przez SB)	<ul style="list-style-type: none"> – mają dostęp do dokumentów, które ich dotyczą, – mają prawo poznać tożsamość donosicieli, którzy ich denuncjowali i funkcjonariuszy SB, którzy ich represjonowali, – mają prawo załączać korekty, komentarze i uzupełnienia do dokumentów (bez ingerencji w treść oryginału), – mają prawo zastrzeżenia dostępu do dotyczących ich dokumentów dla innych osób;
byli funkcjonariusze i tajni współpracownicy SB	– mają dostęp do treści dokumentów, które ich dotyczą (udostępnienie następuje w postaci kopii ze względu na ochronę bezpieczeństwa dokumentów).

- W debacie publicznej w Polsce wyrażano wiele obaw, że otwarcie archiwów Służby Bezpieczeństwa zburzy spokój społeczny, zantagonizuje społeczeństwo, wprowadzi nienawiść w życie społeczne. Takie negatywne zjawiska w skali społecznej nie nastąpiły (ani w Polsce, ani w innych krajach Europy Wschodniej). W Polsce zainteresowanie dostępem do własnych akt okazało się zaskakująco małe – z możliwości tej skorzystało ok. 100 tys. osób, podczas gdy w Niemczech ponad 2 mln. Początkowo, zwłaszcza w prasie, pojawiały się tendencje do tworzenia atmosfery poszukiwania sensacji, ale po kilku latach udostępniania akt komunistycznej policji politycznej sprawy związane z ujawnianiem czyjejs agenturalnej przeszłości nie budzą większych emocji społecznych.
- Zasady udostępniania dokumentów komunistycznej Służby Bezpieczeństwa w Polsce ewoluowały w latach 2000-2010 od restrykcyjności do otwartości. Obecnie należą do najbardziej liberalnych w krajach Europy Wschodniej.

VI. Jaka nowa wiedza płynie z otwartych archiwów komunistycznej policji politycznej? Przykłady nowych możliwości badawczych:

- studia nad funkcjonowaniem policji politycznej jako takiej (struktury, personel, kierunki i metody działania, relacje z partią komunistyczną) – ważne ze względu na olbrzymią rolę Służby Bezpieczeństwa jako narzędzia sprawowania władzy przez dyktaturę; ważne dla zrozumienia specyficznej i hermetycznej dokumentacji SB;
- polityka represyjna reżimu wobec różnych grup społecznych i politycznych (opozycja; kościół katolicki; mniejszości narodowe; chłopi, robotnicy);
- opór społeczny i opozycja polityczna wobec dyktatury komunistycznej (opór zbrojny lat 1945-1950; działalność grup opozycji demokratycznej; indywidualne rozproszone akty oporu – nieznanne fakty, nieznanani bohaterowie);
- historia społeczna – zwłaszcza opinia publiczna, nastroje społeczne, mentalność;
- analiza gospodarki socjalistycznej – zwłaszcza zjawiska patologiczne (korupcja, nadużycia władzy, czarny rynek, przemyt);
- infiltracja kręgów emigracji politycznej (także Watykanu), działalność wywiadu zagranicznego.

VII. Problemy i dylematy związane z wykorzystywaniem archiwów policji politycznej:

- hermetyczność dokumentacji – specyficzny język, terminologia, aparat pojęciowy;
- specyficzny punkt widzenia twórców dokumentów – perspektywa policji politycznej i jej mentalność, czarny obraz rzeczywistości, podejrzliwość, koncentracja na zjawiskach negatywnych;
- niekompletność informacji – „tajna policja wie tyle, ile doniosą jej agenci”, ograniczony horyzont myślowy;
- dylematy etyczne – informacje zbierane bez wiedzy i zgody tych, których dotyczą (kwestia ochrony prywatności; konieczność pełnej mobilizacji wrażliwości etycznej badacza, krytycyzmu i odpowiedzialności, by nie krzywdzić powtórnie ofiar reżimu);
- problem ujawniania tożsamości tajnych współpracowników policji politycznej (zasadność ujawniania vs. sensacyjność; pokusa osądzania).

Otwarcie akt policji politycznej z czasów dyktatury daje wyjątkowe możliwości badawcze:

1. nie można w pełni opisać żadnego aspektu działania dyktatury totalitarnej bez wykorzystania dokumentów policji politycznej;
2. jednocześnie akta policji politycznej nie mogą być jedynym źródłem, na którym opierają się badacze – wymagają skrupulatnej weryfikacji i konfrontacji z innymi źródłami.